

DİYANET DERGİSİ

**DİNİ - İLMİ - EDEBİ
ÜÇ AYLIK DERGİ**

Ocak-Şubat-Mart
1988

Cilt : 24
Sayı : 1

Diyamet İşleri
Başkanlığı Adına
İmtiyaz Sahibi
Mehmet TOPKAYA
Döner Sermaye İşletme
Müdürü

Yazı İşleri Müdürü
Orhan BALCI
Sürekli Yayınlar
Şube Müdürü

Yazı Tetkik Kurulu
Yalçın ÜNAL
İbrahim URAL
Orhan BALCI

Yayına Hazırlayan
Alhaddin KOÇAK

Adres
Dr. Mediha Eldem Sk.
No. 85
Tlf : 125 66 11/379
Kocatepe / ANKARA

Dizgi ve Baskı
AYYILDIZ
MATBAASI A.Ş.
222 69 40 - 222 69 41
213 19 62 — ANKARA

BU SAYIDA

TAKDİM

Halit GÜLER

3-4

İSLÂM VE DOĞUM KONTROLÜ

Dr. Tayyar ALTIKULAÇ

5-36

BİR ÂYETİN İŞİĞİNDE

**MOLLA HÜSREV'DE İMAN - AMEL
MÜNASEBETİ**

Yrd. Doç. Dr. Celâl KIRCA

37-46

KUR'AN'DA İFK OLAYI

Doç. Dr. İsmet ERSÖZ

47-56

PEYGAMBERLİK

(Allah Elçiliği)

Doç. Dr. Abdullah AYDEMİR

57-80

BULGARİSTAN KOMÜNİST

CEHENNEMİNDEKİ MÜSLÜMANLAR

Ahbaru'l - Âlemi'l - İslâmî
gazetesinden tercüme :

Kemal YAMAN

81-92

KİTAP DÜNYASINDAN

Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

92-95

Celâl KIRCA

Celâl Kırca, 1945 yılında Espiye'de doğdu. Orta öğrenimini İstanbul İmam-Hatip Lisesinde tamamladı. Ayrıca Pertevniyal Lisesini bitirdi. İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nden mezun oldu. Öğretmenlik ve müdürlük görevlerinde bulundu. Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü'nde öğretim üyesi olarak çalıştı. 1984 yılında doktor, 1985 yılında da Yrd. Doç. oldu. Halen E.Ü. İlahiyat Fakültesi öğretim üyesidir.

Yayınlanmış iki kitabı ve bir çok makalesi vardır.

Bir Âyetin Işığında **MOLLA HÜSREV'DE** **İMAN - AMEL MÜNASEBETİ**

Yrd. Doç. Dr. Celâl KIRCA
Erc. Ü. İlahiyat Fak.

GİRİŞ

İmân ve amel-i salih münasebeti, diğer bir ifade ile amelsiz imanın makbul olup olmadığı konusu, İslâm âlimlerini özellikle kelâmcılarla müfessirleri etkileyen ve onları bu konuda farklı düşünmeye sevkeden önemli bir konudur. İmân-amel münasebetini anlatan ve bu münasebeti gösteren pek çok âyet mevcuttur. Gerek kelâmcılar ve gerekse müfessirler, bu âyetleri kendi ekol ve mesleklerinin görüşleri istikametinde ele alarak sınıflandırmışlar, görüşlerine uygun gelen âyetleri olduğu gibi kabul ederlerken, olmayanları da uygun bir biçimde te'vil etmişlerdir. İman-amel münasebetini

anlatan, fakat kelâmcılar arasında delil olarak çok sık kullanılmayan, ancak müfessirler tarafından üzerinde önemle durulan âyetlerden biri de, el-En'âm sûresinin 158. âyetidir.

Bu âyet, Kur'an'ı en iyi bir biçimde yorumlamak ve dolayısıyla sağlam bir inanç yapısına sâhip olmak isteyen İslâm âlimlerini, özellikle müfessirleri ve bunlar içinde Fâtih döneminin ünlü alimi Molla Hüsrev' (ö. 893/1488)'i de etkilemiş ve O'na "Risâletün fi Kavlihi Teâlâ LEM TEKÜN ÂMENET MİN KABLÜ" adlı risâlesini yazdırmıştır. Ayrıca bu risâlede ez-Zemahşerî (ö. 538/1143), el-Beydâvî (ö. 685/1283) ve İbn Kemâl (ö. 940/1533)'e ait risâleler de yer almaktadır. Molla Hüsrev'e ait bu risale Süleymaniye kütüphânesi Amcazâde 451/13 de kayıtlı bulunmaktadır.

Tebliğimizde bu âyet üzerinde yapılan farklı yorumları ve bu yorumlar içinde Molla Hüsrev'in yerini belirtmeye çalışacağız. Âyet, mücmeldir ve nüzûl sebebine dair güvenilir Rivâyet tefsirlerinde de her hangi bir kayıt yoktur. Ancak âyetin bir bölümünün tefsiri ile ilgili olarak Hz. Peygamber'den Ebû Hureyre vasıtasıyla nakledilen bir yorum, tefsir kitaplarında yer almaktadır. Müfessirler, bu yorumu esas almakla beraber, âyete yeni ve farklı yorumlar getirmişlerdir. İman-amel münasebetine dair farklı görüşlere ise, bu yorumlar kaynaklık etmiştir.

Zikredilen bu âyette Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Rabbinin âyetlerinden (mu'cizelerinden) biri geldiği gün, daha evvel iman etmiş veya İmanında bir hayır kazanmış hiç bir kimseye, o günkü imanı asla fayda vermez" (el-En'âm, 158).

Tefsirlerde bu âyetle ilgili olarak üç ana konuya temas edilmekte ve bu konuların gerçevesi içerisinde farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bu üç ana konudan birincisi, "Rabbinin âyetlerinden biri geldiği gün"den maksadın ne olduğu; ikincisi, imanın kabul olduğu son ân ile, kabul olmayacağı son ânın ne olduğu; üçüncüsü ise, iman ile amel arasındaki münasebettir.

1. RABBİNİN ÂYETLERİNDEN BİRİ GELDİĞİ GÜNDEN MAKSAT NEDİR?

Âyette zikredilen günden maksat, kıyamet alametlerinden biri olan güneşin batıdan doğmasıdır. Bu açıklama Hz. Peygamber'e aittir ve Ebû Hureyre vasıtasıyla nakledilmiştir. Resulûllah'ın bu açıklaması, başta Buhârî ve Müslim'in Sahih'leri olmak üzere diğer hadis kitaplarında ve mu'teber rivâyet tefsiri kitaplarında yer almaktadır. Resulûllah, yaptığı bu açıklamada "Güneş, battığı yerden doğmadıkça, kıyamet kopmayacaktır. Güneş batı tarafından doğduğu zaman toptan bütün insanlar, iman edecekler, fakat o gün daha evvel iman etmiş veya imanında bir hayır kazanmış olmayan hiç bir kimseye o günkü imanı aslâ fayda vermez"(1) buyurmaktadır.

(1) Buhârî, Câmiu's-Sahih, İst. İst. 1979, 5/195, (K. et-Tefsir, Suretu'l-En'âm) Müslim, Sahih, K. İmâm, H. N. 248, Ebû Dâvûd, H.N. 4312, İbn Mâce, N.N. 1352, Tirmizî, K. et-Tefsir, Suretu'l-En'âm, H. N. 3071, Ayrıca bkz. Müslim, K. İman, H.N. 250, Ebû Dâvûd, K. Melâhim, İbn Mâce, K. Fiten, H. N. 4069, 4070.

Müfessirler, Resulüllâh'ın bu yorumunu esas alarak aynen nakletmişler ve bu konuda her hangi bir yoruma gitmemişlerdir(2). Bu nedenle de bu mes'eledede hiç bir ihtilâf söz konusu olmamıştır. Ancak 19. yüzyılın ünlü müfessiri el-Âlusî (ö. 1270/1854), astronomi bilginleriyle bu ilme vâkıf olanların, güneşin batıdan doğmasının mümkün olamayacağı görüşünde olduklarını söyler. Zira bu âlimlere göre, güneş, ay ve yıldızlar yön ve hareket bakımından değişmeyen bir yapıya sahiptirler(3).

el-Âlusî, bu itiraza karşı el-Kirmanî ve Seyyid Sened'in görüşlerini de nakletmek suretiyle cevap vermeye çalışır. Bu âlimler, genellikle cevaplarında güneşin hareketi ve burçlar arasındaki seyri üzerinde durarak, böyle bir olayın imkânsız değil mümkün olabileceğini söylerler(4). Nitekim bu konuda bazı fıkri cereyanların ve bilim adamlarının söyledikleri de bundan pek farklı değildir. Zira 18. yüzyılın koyu determinizm anlayışına karşı, indeterminizm'i savunan "Vitalizm" cereyanı ile, ünlü filozof Emile Boutroux (1845/1921) ve fizikçi Albert Einstein (ö. 1958)'a göre, tabiatta zorunluluk değil, imkân ve izâfiyet mevcuttur(5). Louis Broglie de "Madde ve Işık" adlı eserinde determinizm'in krizinden bahsetmekte ve yeni fizik bize ihtimaliyât kanunları verir demektedir(6).

Günümüzün ilim adamları ise, kıyametin kopup kopmayacağını değil, onun nasıl kopacağını tartışmakta ve onüç değişik teori ortaya atarak bu konuya bir açıklık getirmeye çalışmaktadırlar(7). Ancak bu varsayımlardan hiç birisi, güneşin batıdan doğması konusunda hiç bir

açıklık getirmez. Kesinlikle inanıyoruz ki, "Allah, bir şeyin olmasını dilediği zaman, o şeye sadece ol der, o da olur" (Yâsin, 82). Güneş, ay ve yıldızların, kendi yörüngelerinde hareket etmeleri kanununu koyan Allah, yeni bir emirle o kanunu yürürlükten kaldırır, yerine yeni kanun koyabilir, Peygamberlerin mu'cizeleri, bunun bir örneğidir. Bununla beraber, bu konuyu, sınırlı ve yetersiz bilgimizle şöyle açıklaya biliriz :

Kâinata mevcut çekim gücü ve bu gücün karşısında var sayılan jineskopik denge kuvveti vardır. Zira kâinattaki mevcut denge, cisimlerin kendi etraflarında dönüşleriyle meydana gelen santrifüj kuvvetle ortaya çıkar. Dünyamızın güneş etrafında belli yörüngeyi muhafaza edebilmesi de, kendi etrafındaki dönüşü sebebiyledir(8). Güneşin çekim gücüne karşı, soldan sağa doğru saatte 1670 km. bir hızla dönerek(9),

(2) İbn Abbâs, Tenviru'l Mikbâs, Beyrut-Tarihsiz, s. 123; Müddicâhid b. Cebr, Tefsiru Mücâhid, İslâmabâd, Tarihsiz, 1/228; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Câmiu'l-Beyân, Mısır, 1968, 8/96; İbn Kesîr, Tefsir, Kahire, Tarihsiz, 3/367; el-Kurtubî, el-Câmi'li Ahkâmî'l-Kur'ân, Beyrut, 1965, 7/142.

(3) el-Âlusî, Ruhul-Maanî, Beyrut, tarihsiz, 8/63.

(4) el-Âlusî, Ruhul-Maanî, 8/64.

(5) Osman Pazarlı, Din Psikolojisi, İstanbul, 1968, s. 220-221.

(6) L. Broglie, Madde ve Işık, Ter. Nusret Kürkçüoğlu, İstanbul, 1977, s. 186-187.

(7) Bob Allison, Bilim Açısından Kıyâmet Nasıl Kopacak? Bilim ve Teknik, Ocak 1976, sayı, 93, s. 12-16.

(8) Hüseyin Demirkan, Yıldızların Esrarı, İstanbul, 1978, s. 79-80.

(9) Taşkın Tuna, Uzay ve Dünya, İstanbul, 1982, s. 73.

jineskopik denge sağlamaya çalışan dünyamız, güneşin çekim gücünü kaybetmesiyle mevcut dengesini yitirebilir ve böyle bir sebeble bu olay meydana gelebilir.

İzmirli İsmail Hakkı'nın da dediği gibi, tabii kanunlar mümkündür, zarurî değildir. Eşyanın kendisinde bile zaruret yoktur. Nerede kaldı ki kanunlarda zaruret bulunsun. Hissî mu'cizeler, çağımız felsefi anlayışında da mümkündür. Aslâ imkansız değildir⁽¹⁰⁾.

Allah, illet-eser münasebetinde, hadiseleri sebepleriyle yaratır. Allah, mevcut taabiat kanunlarını, sebeblere bağlamıştır. Ancak sebepleri yaratan da Allah'dır. Her ikisi de Cenab-ı Hakk'ın kudretiyle meydana gelir. Eserleri müessirlerinden ayırmaz. Yağmuru bulutlar yapar. Ancak Allah dilerse, kendisine has bir hikmetle bazen sebepleri iptal eder, eserleri meydana getirir⁽¹¹⁾.

Elmalı'lı Hamdi Yazır'ın da dediği gibi, Allah'ın iki türlü âyeti yani kudretini gösterdiği ve varlığına işaret saydığı iki çeşit delili vardır. Bunlardan birincisi, bilinen ve keşfedilen kanunlar ve tabiat olaylarıdır. İkincisi ise şu anda olmayan ve müşahade edilmeyen alâmetlerdir ki, gelecekte bunlar mutlaka olacaktır. Bunlar da kıyamet alametleridir. İman birinciye değil, ikinciyedir⁽¹²⁾.

2. İMANIN SON KABUL OLDUĞU AN NE ZAMANDIR

Hız. Peygamber'den Ebû Hureyre vasıtasıyla nakledilen hadisteki Resulullah'ın açıklaması, bu konuya da bir açıklık getirmektedir. Âyette geçen "Rabbinin âyetlerinden

biri geldiği gün"den maksadın, Resulullah tarafından güneşin batıdan doğması olarak açıklaması, imanın makbul olacağı son anı da göstermektedir. Hız. Peygamber, güneş batı tarafından doğduğu zaman toptan bütün insanlar iman edecekler, fakat o gün daha önce iman etmemiş veya imanı sebebiyle bir hayır kazanmamış olan kimseye o günkü imanı asla fayda vermiyecektir⁽¹³⁾, buyurmaktadır. Resulullah'ın bu açıklamasına göre, kıyamet alametlerinden biri olan güneşin batıdan doğması anına kadar, her kim iman eder veya imanlı olarak bir hayır işlerse o kimsenin imanı ve ameli makbuldür. Aksi takdirde bu günden sonra yapılacak bir işin ve yapılacak imanın asla bir değeri yoktur⁽¹⁴⁾.

Bu netice, hemen hemen bütün müfessirlerin ortak görüşüdür. Zira âyetin evvelinde "Bize de bir kitap indirilseydi, muhakkak onlardan fazla inanırdık"⁽¹⁵⁾ dememeleri için Allah'ın Kur'ân'ı indirdiği açıklan-

(10) İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, Şehzâdebaşı, 1339-1341, s. 242-244.

(11) Osman Pazarlı, Din Psikolojisi, s. 223.

(12) Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul, 1936, 3/2104-2105.

(13) Buhârî, Sahih, K. el-Tefsir, Suretu'l-En'âm, Müslim, H.N. 248.

(14) Taberî, Câmi'u'l-Beyân, 8/96-97, İbn Kesir, Tefsir, 3/336-337, er-Râzî, Mefatihü'l-Gayb, Tahran, Tarihsiz, 14/7, Kadî Beydavî, Envârut't Tenzil, Mısır, 1968, 1/339, Kurtubî, el-Câmi, 7/142, Ebussuud, İrsâd, Beyrut, Tarihsiz, 3/204, Reşid Rıza, el-Menâr, Beyrut, Tarihsiz, 7/212, M. el-Merağî, Tefsir, Beyrut, Tarihsiz, 8/81 (8. cüz.) Elmalı'lı, a.g.e. 3/2104.

(15) En'âm, 6/157.

maktadır. Allah bu âyetiyle inanmıyanlara şöyle demektedir: İşte size kitap, ona inanın ve iman edin. Şayet inanmaz iseniz, acıklı bir azâp ile cezelandırılacaksınız. Ama halâ inanmıyorsunuz. İnanmak için mutlaka kendilerine azap edecek meleklerin gelmesini yahut Rabbinin gelmesini veyahut da Rabbinin mucizelerinden birinin gelmesini mi bekliyorlar? Bekleyin biz de bekliyoruz.

O gün geldiği zaman, daha önce inanmış olanlar müstesna, inanmıyanların inanması, kendilerine aslâ fayda vermiyecektir, ve onlar ebediyen Cehennem'de kalacaklardır. Bu âyette tehdid vardır ve bu da inanmıyanlarıdır. Zira güneşin batıdan doğması esnasında gaybe ait olan ve daha önce olacağı haber verilen şey, artık ortaya çıkmaya başlamıştır. Gözler bu olayı görmüş ve dehşetinden kalblere korku dolmuştur. Ölüm korkusuyla, her türlü arzu ve istekler de sona ermiştir. Kıyametin kopacağı artık kesinlikle anlaşılmıştır. Böyle bir durumda iman etme, ye's ve ümitsizlik anında iman etmeye benzer. Firavun'un iman etmesi gibi. Nasıl ki Firavun, boğulma esnasında, çaresizliğinden ve ümitsizliğinden ötürü iman etmiş ve o andaki imanı kendisine fayda vermemiş ise, aynı şekilde kıyamet alametelerinden olan güneşin batıdan doğması sırasında da, iman eden kimselerin o sıradaki imanları kendilerine fayda vermiyecektir.

Yine Ebû Hureyre kanalıyla nakledilen diğer bir hadisde ise Hz. Peygamber, "Bir kimse güneş batıdan doğmazdan evvel tevbe ederse, Allah onun tevbesini kabul eder." (16) buyurmuştur. Bu hadis de,

tevbenin dolayısıyla iman etmenin veya imanı yenilemenin son anını güneşin batıdan doğması olarak açıklamaktadır. Şüpesiz bu hüküm, şu andaki insan hayatı için değil, kıyamet gününe şahit olacak insanlar içindir. Ama şunu da unutmamalıyız ki, kıyametin ne zaman kopacağını Allah, Hz. Peygamber'e dahi bildirmemiştir. Bu da ölüm gibi her an olabilir demektir. Onun için insan, ölüm gelip çatmadan iman etmeli ve güzel ameller işlemelidir. Kıyamet kopmadıkça imanın son anı ise, ye's ve ümitsizliğin bulunmadığı andır.

3. İMAN VE AMEL MÜNASEBETİ

Bu âyette, kelimcilerle müfessirler bir diğer ifade ile mezheplere mensup alimler arasındaki en önemli görüş ayrılığı ise, iman-amel münasebetidir. Bu konuda kelimciler, aralarında anlayış ve yorum farklılıkları bulunsada iki ana gruba ayrılmışlardır. Bunun tabii bir neticesi olarak da müfessirler, bu iki görüşten birini savunmak zorunda kalmışlardır.

Bu iki görüşten birincisine göre, amel, imanın tarifine dahildir. İkincisine göre ise imanın tarifine dahil değildir.

İşte Molla Hüsrev, yukarıda zikrettiğimiz risalesinde, bu âyetin birinci ve ikinci yönleri üzerinde değil de, özellikle üçüncü yönü, yani iman-amel münasebeti konusunda görüşlerini açıklamıştır. O bu konuda görüşlerini açıklarken, özellikle Kadî Beydavî, (ö. 685/1286)

(16) Müslim, Sahih, K. Zikr, 12. Hn. 2703.

den nakillerde bulunmuş ve Zemahgerî (ö. 538/1143) nin ve temsil ettiği mezhebî anlayışın görüşünü hedef alarak tenkid etmiştir.

Molla Hüsrev'in bu konudaki görüşünü ele alıp incelemeyen önce, imanın istilâhî tarifini, amel ile olan münasebetini ve bu konudaki önemli görüşleri kısa da olsa nakletmemizde yarar vardır. Zira iman-ın istilâhî tarifi, netice olarak iman-amel münasebetini göstereceği gibi, amelsiz imanın makbul olup olmadığını da gösterecektir :

Birinci görüşe göre, iman, kalbin tasdiki demektir⁽¹⁷⁾. Es'arî, (ö. 324/936) Ebû Mansur el-Maturidî, (ö. 333/944) Ebû Bekr el-Bâkılânî, (ö. 403/1013) İmam Gazzâlî, (ö. 505/1111) ve Seyfüddîn el-Âmidî (ö. 631/1233) gibi ünlü kelâmcılar, bu görüşe sahip olan kelâmcılardır. Bunlar, Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşünü yansıtır.

İkinci görüşe göre, iman, mücerret olarak dilin ikrarından ibaredir. Mürcie ve Kerrâmîyye fırkaları bu görüştedirler.

Üçüncü görüşe göre iman, inanılması gereken şeyleri kalbin tasdik etmesi, dilin de bunu söylemesidir⁽¹⁸⁾. Ebû Hanife (ö. 150/767) ve Hanefîlerin çoğunluğu bu görüştedir.

Dördüncü görüşe göre iman, kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve İslâm'ın esasları olan rükünleri işlemektir⁽¹⁹⁾.

Bu tarife göre, iman, üç temel esastan meydana gelmekte ve amel de imanın bir parçası olmaktadır. Hariciler, Mu'tezile ve Zeydiyye fırkası bu kanattedirler⁽²⁰⁾.

İmanın bu farklı tariflerinden de anlaşılacağı üzere, Es'arî ve Maturidî mezhepleriyle Ebû Hanife, imana amelî dahil etmezlerken, Hariciler, Mu'tezile ve Şîa'nın Zeydiyye kolu, imana amelî dahil ederler. Müfessirler ise, âyetleri yorumlarlarken, kendi kanaatlerinden ziyade mensubu bulunduğu mezhebin görüşü istikametinde yorum yaparlar ve buna da büyük bir itina gösterirler. Bu genel kaidenin dışına çıkarak yorum yapan pek az müfessire tesadüf edilir. Ayrıca tefsirde kendi mezhebinin görüşlerini belirtmeye özen gösteren ve bu konuda meşhur olan, dil, üslup ve yorum gücüyle kendisini kabul ettiren müfessirler de mevcuttur.

Amelsiz imanın makbul olmayacağı eser vererek savunanların başında Mu'tezile mezhebi ve onun

(17) Ebu'l-Hasen, el-Es'arî, Kitabu'l Lum'a, Mısır, 1954, s. 123, Ebû Mansur el-Maturidî, Kitabu't-Tevhîd, İstanbul, 1979, s. 375-376, Ayrıca bkz. M. Saim Yeprem, İrade Hürriyeti ve İmam Maturidî, İst. 1980, s. 226, Vehbi Ecer, Türk Din Bilgini Maturidî, Ankara, 1978, s. 51-60, Şerafettin Gölcük, İsimler ve Hükümler Yönünden İmam ve İslâm Kavramları, A.Ü. İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, 1977, sayı, 2, s. 187-195.

(18) Ebû Hanife, Fıkhul-Ekber, Ebu'l-Müntehâ Şerhi, Baskı yeri yok, Tarihi, 1288, s. 18, İmam Azamın Beş eseri, İstanbul, 1981, s. 32.

(19) Zemahgerî, Keşşâf. Beyrut, Tarihsiz, 1/129, 1/487, 2/64, Sevkânî, Fethul-Kadir, Beyrut, Tarihsiz, 2/283, er-Râzî, Mefatih, 15/119-121.

(20) Bkz. Mahmud Hicâzî, et-Tefsîrül Vâdih, Mısır, 1964, 5/34 Kadî Beydavî, Envâru't Tenzîl, 1/339.

tefsirde ünlü temsilcileri Kadî Abdülcebbar ve Zemahşerî gelmektedir. Molla Hüsrev, adı geçen risalesinde Zemahşerî'yi hedef aldığından Kadî Abdülcebbar'dan ziyade onun görüşlerini ele almakta yarar bulunmaktadır. Zemahşerî'nin görüşü, aynı zamanda Mu'tezile mezhebinin de görüşü olmaktadır. Zemahşerî'ye göre, sahih iman, hakka itikad etmek, onu diliyle açıkça söylemek ve amelleriyle onu gerçekleştirmektir. Kim itikadı terkederse, —diliyle ikrar etse ve amelleriyle gösterse de— o, münafıktır. Kim diliyle söylemeyi terkederse, o kâfirdir. Kim de ameli terkederse, o fâsıktır⁽²¹⁾. Zira Zemahşerî'ye göre, ibadetler, imandan bir parçadır. Çünkü iman, itikad, ikrar ve amelden ibarettir⁽²²⁾. O'na göre, iman etmesi gerektiği bir zamanda iman etmemiş bir kişi ile, zamanında iman etmiş, fakat imanlı olarak hiç bir iyilik yapmamış olan kişi arasında hiç bir fark yoktur. Zira Allah, muhtelif âyelerinde iman ile ameli birlikte zikretmiştir. Bu ikisinden biri, diğeri olmaksızın sahibine fayda vermez⁽²³⁾.

Şia'nın Zeydiyye koluna mensup olan Şevkanî'ye göre de amelsiz iman, mu'teber değildir. O da Enfâl sûresinin 1. âyetini tefsir ederken Allah'tan korkmak, müslümanların arasını bulmak ve Allah ve Resulüne itaat etmekten müteşekkil üç şey olmadan iman asla sabit olmaz. Kim mutteki değil ise, Allah ve Resulüne itaat etmiyorsa o kimse, mü'min değildir⁽²⁴⁾, der. Aynı şekilde kim kıyamet alâmetlerinden önce sadece inanmış, fakat imanlı olarak bir hayır kazanmamış ise, böyle bir iman da o kişiye faydası yoktur⁽²⁵⁾.

Amelin imana dahil olduğunu savunanlara karşı, amelin imana dahil olmadığını söyleyenlerin başında Ehl-i Sünnet âlimleri gelmektedir. Amelsiz iman, hükmünü inkar etmedikçe makbul olduğu görüşünde olan Es'arî ve Maturidî kelâmcıları ve müfessirleri, En'âm sûresinin 158. âyetini, mu'tezile kelâmcılarının aksine kendi görüşleri istikametinde te'vil edip yorumlamışlardır. Maturidî mezhebinin kurucusu Ebu Mansur el-Maturidî, bir nühası da Kayseri Râşit Efendi kütüphanesinde bulunan ve nadir el yazmaları arasında yer alan "Te'vilâtul Kur'ân" adlı tefsirinde bu âyeti şöyle yorumlamaktadır :

"İmansız amel, ancak fayda vermez. Bir kişi, inanmadığı halde bir hayır işlerse, o işlediği hayrın kendisine faydası yoktur. Kıyamet alametlerinden önce inanarak bir hayır işlemiş olan kişiye, imanı fayda verir. İnanarak bir hayır işlememiş olan kişiye ise, kıyamet alametlerini ve azabını gördüğü sırada, iman etmesi asla fayda vermez. Ayrıca, irtidat etmiye ve dininden dönmiye kesin olarak karar veren bir kimseye, imanı asla fayda vermez, denilmiştir. İmanında bir hayır kazanma demek, tasdikinde Allah'ı ta'zim ve yüceltme demektir"⁽²⁶⁾.

İman ve amel arasındaki münasebet konusunda Fahreddin er-

(21) Zemahşerî, Keşşâf, 1/129.

(22) Zemahşerî, a.g.e. 1/481.

(23) Zemahşerî, a.g.e. 2/63-64.

(24) Sevkânî, Fethu'l-Kadîr, 2/182.

(25) Sevkânî, Fethu'l-Kadîr, 2/182.

(26) Ebû Mansur el-Maturidî, Te'vilâtul Kur'ân, Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi, yazmağ No: 47, v. 181, 182a.

Râzî'nin görüşüne gelince o bu konuda şöyle düşünür: "İman edenler vesalîh amel işleyenler" âyetine dayanarak amelin imandan bir parça olduğunu söylüyorlar. Bu ve benzeri âyetler, amelin imandan bir parça değil, bilâkis imandan bir parça olmadığını gösterir. Zira âyette önce imandan bahsedilmekte, daha sonra da amel-i salîh iman üzerine atfedilmektedir. Bu ikisi birbirinden farklıdır ki, biri diğeri üzerine atfediliyor. Aksi takdirde imanın amel-i salîh ile birlikte tekrar zikredilmesi gerekirdi⁽²⁷⁾. En'âm sûresinin 158. âyetinin tefsirinde, bu konu ile ilgili olarak er-Râzî'nin her hangi bir yorumuna raslamıyoruz⁽²⁸⁾.

Kadî Beydavî'ye göre âyetin yorumu biraz daha farklıdır: Ona göre bu âyet, amelsiz imanın mu'teber olmadığını söyleyenlerin delilidir. Ancak böyle bir hüküm, kıyamet gününe tahsis edildiği takdirde geçerlidir. Âyette terdîd, yani fikri iki ihtimalle anlatma vardır. Daha önce inanmamış veya inandığı halde amel-i salîh işlememiş hükmünün geçerliliği ise, imanın bir kişiden soyulmamış olması şartına bağlıdır. Âyet, imansız amelin makbul olmayacağını iki ihtimalle anlatmış olmaktadır⁽²⁹⁾.

Kadî Beydavî'nin bu yorumu, kendisinden sonra gelen müfessirleri, özellikle Osmanlı ülemasını ve bunlar içinde Molla Hüsrev'i de etkilemiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Molla Hüsrev, Kadî Beydavî'nin te'sirinde ziyadesiyle kalmıştır. Onun te'sirinde kalması da gayet tabiidir. Zira o, Kadî Beydavî'nin tefsirine kısmen hâşiye yazmıştır. Ayrıca bu tefsir, Osmanlı âlimlerince değer verilen ve çok okunan bir eserdir. Onun etkisi, 19. yüz-

yılın ünlü müfessiri Âlusî'de de görülür⁽³⁰⁾.

Neseffî ise âyette geçen "hayr" kelimesini, ihlâs kelimesiyle tefsir etmiştir⁽³¹⁾. Bu yoruma göre, âyetin anlamı, imanında samimiyet kazanmamış ise imanı ona fayda vermez, demek olur. Ona göre hayır, amel-i salîh değil, ihlâs ve samimiyettir.

İbn Kemal Paşazâde'ye göre ise bu âyetin anlamı şöyledir: İmanın fayda verebilmesi için iki şeyin birlikte bulunması gerekir. Birincisi, kalb ile itikad, ikincisi dil ile ıkrardır. Âyette geçen "Âmenet" lafzıyla birincisi, "ev kesebet" lafzıyla da ikincisi kastedilmiştir. Çünkü kesb, yani kazanma cisme âit organlarla olur. Dil de bu organlardan biridir. Âyetin anlamı görüşümüze göre budur⁽³²⁾. Görüldüğü kadarıyla bu yorum, Ebû Hanîfe'nin iman tanımına uygun düşmektedir.

Celâleyn tefsirinin iki ünlü hâşiyesi olan es-Sâvî ve el-Cemel'e göre ise, bu âyette iki kısım bulunmaktadır. Birinci kısım, "Lem tekün Âmenet", ikinci kısım ise, "ev kesebet" tir. Bunlardan birincisi kâfirler için, ikincisi ise âsî mü'minler içindir⁽³³⁾. Böyle bir anlayışın ne-

(27) er-Râzî, Mefatihü'l Gayb, 2/127.

(28) er-Râzî, a.g.e. 14/7.

(29) Kadî Beydavî, Envaru't Tenzîl, 1/339.

(30) el-Âlusî, Ruhü'l Maanî, 8/ 67.

(31) Neseffî, Medarik, Beyrut-Tarihsiz, 1/42.

(32) İbn Kemal Paşazâde, Risale, Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde, 451/13, ve. 31 b.

(33) Şeyh Ahmed es-Sâvî, Hâşiye alâ Tefsiri'l Celâleyn, Matbâ-i Âmire, Tarihsiz, 2/48, Şeyh Süleyman Cemil, Hâşiyetu'l Cemel, Beyrut, Tarihsiz, 2/113.

ticesinde âyetin yorumu, şöyle olur: Kâfirler, daha önce iman etmemişler ise, o gün iman etmeleri ve amel-i salih işlemeleri kendilerine bir fayda vermez. Aynı şekilde âsî bir mü'min de o günden önce tevbe etmemiş ve pişmanlık duymamış ise, o gün pişmanlık duyup tevbe etmesi de kendisine fayda vermez.

Bu izâh ve açıklamalardan sonra Molla Hüsrev'in iman amel-i salih anlayışına geçebiliriz :

Molla Hüsrev'e göre, "Daha evvel iman etmiş veya imanlı olarak bir hayır kazanmış olmayan bir kimseye, o günkü imanı aslâ fayda vermez", hükmünden maksat, o günkü imanın ve o imanla yapılan amel-i salih'in fayda vermemesidir. Bu hükmün kıyamet gününe ait oluşu, imanın o günde edilmiş olması sebebiyledir. Aynı şekilde kıyamet gününde yapılan amel de geçersizdir. Gerek iman, gerekse amel-i salih'den ibaret olan her iki işte de, esas olan imandır. Her ikisinden veya ikisinden biriyle menfaatlenmek için, mutlaka kıyamet gününden önce imanın bulunması şarttır. Böyle bir imana sahip olarak yapılan amel-i salih'in mu'teber olması da zorunludur. Çünkü böyle bir durumda amel-i salih, makbul olmasa da kişide bulunan iman, mutlaka ona fayda verir. Bununla beraber mücerret bir iman, kişiye yeterlidir de diyemeyiz. İmanlı olarak yapılan amel-i salih'in durumuna gelince, inanarak salih amel işleyen bir kişiden iman giderse, zorunlu olarak amel de gider.

Molla Hüsrev, burada görüşünü desteklemek için Kâdî Beydâvî'den gramerle ilgili bazı nakillerde bulunur ve onları şerh eder. Kâdî Beydâvî'nin terdîd yani bir fikri iki ih-

timalle anlatma fikrinin doğruluğunu kaydeder: Bir şeyin varlığına bağlı olan iki şey, o şey yok olduğunda da yok olur. Kâdî Beydâvî'nin terdîd ile ilgili fikri, aynı zamanda Keşşâf sahibi Zamahşerî'yi de reddeder. Gerçi Zamahşerî, âyetin zâhirine uygun olarak "kesebet" fiilini "ev" atfı ile "Âmenet" fiili üzerine atfetmiş ve umumî olumsuzluğu murat etmiş ise de, bu doğru değildir. Çünkü burada umumî olumsuzluk değil, kısmî olumsuzluk söz konusudur. Şayet umumî olumsuzluk kasdedilseydi, o günden önce inanmış, fakat imanlı olarak bir hayır kazanamamış olanların, sonradan kazandıkları hayrın boş olması gerekirdi.

Âyette sanki şöyle denilmektedir: Rabbinin âyetlerinden biri geldiği gün, her durumda imanın bulunması mutlaka zorunlu olduğundan o güne kadar inanmamış veya inanmadığı halde amel-i salih işlememiş bir kişiye, o gün inanması asla fayda vermez. Bununla beraber, bir kişi amelden yoksun az bir imana sahip de olsa, onun imanı kendisine fayda verir. Bu iman, onu ebedî cehennemde kalmaktan kurtarır. Bir başka ifadeyle kıyamet alâmetlerinden biri ortaya çıktığı günden önce, inanmayan veya imanlı olarak amel-i salih yapmayan kişiye, o gün iman etmesi kendisine fayda vermez. Aynı şekilde, o günden önce inanmış ve imanlı olarak salih amel işlemiş ise, bu durum o kişiye fayda verecektir. Ancak bir kâfirin o esnadaki imanı ile, âsî bir mü'minin o esnadaki tevbesi ve ibadeti kendisine aslâ fayda vermiyecektir⁽³⁴⁾.

(34) Molla Hüsrev, Risâle, Amcazâde, 51/13, v. 30 a, 30 b.

Kâdî Beydâvî ayrıca, "kesebet" cümlesini, "lem tekûn" üzerine atfedilebileceğini de söylemiştir. Böyle bir atıf durumunda "fi İmanihâ" lafzındaki imân, o gün yapılan imân, o gün yapılan imandır. Yoksa kıyamet gününden önceki iman değildir. Bu anlayışa göre âyetin anlamı, kıyamet gününde iman eden bir kişinin, o gün ettiği iman ve yaptığı hayır kendisine fayda vermiyecektir, demektir. "Rabbinin âyetlerinden birinin geldiği gün, daha evvel iman etmiş veya imanında bir hayır kazanmış olmayan hiç bir kimseye, o günkü imanı asla fayda vermez" âyetinin anlamı işte budur⁽³⁵⁾.

Molla Hüsrev, (ö. 881/1481) in, risalesinde yaptığı bu izâh ve açıklama ile daha önce görüşlerini sunduğumuz müfessirlerin görüşleri arasında bir mukayese yapıldığında açıkca görülür ki, Molla Hüsrev, büyük ölçüde Kâdî Beydâvî'den etkilenmiş ve onun görüşleri istikametinde ibareleri şerhedip açıklama-

mıştır. Kâdî Beydâvî'nin te'siri, sadece Molla Hüsrev'de görülmez, diğer Osmanlı âlimlerinde de görülür. Zirâ Kâdî Beydâvî'nin Osmanlı medreselerinde önemli bir ağırlığı olmuştur. Bu ağırlık, tefsirinin kısa, öz ve ifadresinin ve üslûbunun veziz oluşunda yatmaktadır. Bununla birlikte diğer bir sebep de ibarelerinin zor oluşu nedeniyle, zor olanı okuyalım ve okutalım ki, kolay olan daha rahat okunur ve anlaşılır anlayışdır.

Molla Hüsrev, bu konuda Kâdî Beydâvî'nin aksine Zemahşerî'ye açıkca karşı çıkar ve O'nu tenkid eder. Kâdî Beydâvî bu konuda daha ılımlı ve daha hoşgörülüdür. Molla Hüsrev ise, Kâdî Beydâvî'den daha titiz ve mensubu olduğu Ehl-i sünnet anlayışına daha —tavizsiz— bağlıdır. O ameli imanın bir parçası kabul etmez, bu sebeple de amel-in hükmünü inkâr etmedikçe, amelsiz imanın varlığını kabul eder.

(35) Molla Hüsrev, Risale, 30 b.

